

DİLÇİLİK

UOT 811.11

GERMANŞÜNASLIQDA ZAMAN KATEQORİYASININ TƏDQIQI

R.H.HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
rena_huseyn@mail.ru

Geniş, müxtəlif konsepsiya, mental anlayışı, fiziki hadisə, lingvistik hadisə, subyektiv psixoloji hadisə kimi zaman diqqəti cəlb edir. Obyektiv vaxt insan şüurundan asılı olmayaraq ölçülməz bir başlanğıc və sonudur. İnsanın obyektiv zamanı qavraması onun indiki, keçmiş və gələcəyi anlamaq kimi qəbul edilir. Məqalədə German dilçiliyində zaman kateqoriyası təhlil edilir və müəlliflərinin fikirləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: zaman axını, xüsusiyyət, qrammatik, feil strukturları, obyektiv zaman

Zamanın öyrənilməsində qrammatik aspekt bu kateqoriyanın hərtərəfli öyrənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Zaman hərəkət, hadisələrin dəyişməsi ilə bağlıdır ki, bu da öz əksini feildə tapır. Hərəkətin zamanda axını, eləcə də zaman səciyyəli digər xüsusiyyətlər feildə həm leksik, həm də qrammatik ifadə olunur. Bəsit dillərdə zamanın qrammatik kateqoriyası daha zəif ifadə olunur, daha inkişaf etmiş dillərdə o, əhəmiyyətli rola malikdir və zaman münasibətlərinin ifadə formasının şəklini dəyişdirir. Maraqlıdır ki, qədim yəhudi dilində feilin zaman sistemi mövcud deyildi, indoneziya dilində zamanın qrammatik kateqoriyası ümumilikdə yoxdur, zaman aspekti isə leksik və ya nitq situasiyası ilə reallaşır.

Zaman qrammatik kateqoriya olaraq, birbaşa zamanla korrelyasiyadadır. Bəzi dillər yalnız iki zamana (keçmiş - keçmiş olmayan, gələcək - gələcək olmayan) malikdir, onlardan bəziləri isə üç zamana (adətən, keçmiş, indiki, gələcək) malikdir. Ən çox zamana malik olan dil Afrika dili olan Bamilek-Dşanq dilidir. Ənənəvi qrammatiklər, əsasən, “zaman” termininin əvəzinə tərz və modallıq anlayışından istifadə edirlər. Lakin zaman burada obyektiv xarakterlidir.

Qrammatik zamanda feillər zamanla bağlı münasibətləri ifadə etmək üçün dəyişir. Məsələn: run/ran. Obyektiv zaman və qrammatik zaman arasında münasibətlər üst-üstə düşür. İndiki zamanda hərəkət, əsasən, keçmiş və ya gələcəyə keçid edir, məsələn: “The train leaves in 5 minutes”, burada hərəkət

gələcəyə keçid edir. Keçmiş zamanda hərəkət gələcəyə və ya keçmişə keçid edir, məsələn: “Could I try it on?” Biz bunu kontesktdən kənarında indiki zamanda baş vermiş hərəkət kimi, cümləni isə keçmişə istinad kimi götürdükdə obyektiv və qrammatik zamanın fərqli olduğunu görə biləyik. Zaman feillərin dəyişmə üsulunu təsvir edir, ingilis dilində iki geniş zaman vardır: indiki və keçmiş. Zaman müxtəlif zamanda feil strukturlarını yaratmaq üçün tərzlə uyğunlaşır [13, 226].

R.Lassın ulu Avropa feil sistemi ilə bağlı mövqeyi germanşünaslıqda daha qabarıqdır [7]. Hind-Avropa feil sistemin rekonstruksiyasını nəzərə alaraq müəllif feilin aşağıdakı flektiv kateqoriyalarını irəli sürür: növ (aktiv vs. Passiv), feil forması (indikativ vs subyektiv vs. optativ vs imperativ), şəkil-zaman (prezens vs. aorist vs. perfekt). R.Lassın hind-Avropa sxeminə uyğun olaraq, prezens indiki zamanda adi və ya uzunsürən hərəkəti göstərir, aorist – keçmişdə baş verəcək hərəkəti, perfekt bitmiş hərəkəti bildirir. Ümumgerman mərhələsində zaman kateqoriyası german feil sistemində mərkəzi mövqeyə malikdir, şəkil mənalarının ifadəsi ilə sıx bağlıdır. O, təsnif edilmiş kateqoriya sahəsində dəyişikliklərə məruz qalır və hind-Avropa morfologiyasının vacib hissəsini əhatə edir. Prezens və preteritin oppozisiyası german feil paradiqmində fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Qrammatikada zaman feil hərəkətinin və ya mövcudluğun vəziyyəti, məsələn, indini (nəsə indi baş verir), keçmiş (nəsə əvvəl baş verib) və ya gələcəyi (nəsə baş verəcək) bildirir. Feil tərzə malikdir ki, o da feilin vəziyyəti haqqında məlumat verir. Onlar sadədir, progressivdir, bitmiş və ya bitməmişdir. Sadə feil indiki, keçmiş və gələcək zamanın əsas formalarını əhatə edir. Sadə tərzli feil həmişə hərəkətin bitmişliyi və ya bitməmişliyinə işarə etmir. Davam edən və bitməmiş hərəkət üçün biz progressiv zamandan istifadə edirik. Hərəkət bitib, biz bitmiş və bitmiş progressiv zamandan istifadə edirik. Məsələn:

I walked (sadə keçmiş)

I am walking (present continuous, hərəkət davam edir)

I was walking (past continuous, hərəkət keçmişdə davam edir)

I will be walking (future continuous, hərəkət sonra baş verəcək)

I have walked (present perfect, hərəkət bitmişdir)

I had walked (past perfect, hərəkət keçmişdə bitmişdir)

I will have walked (future perfect, hərəkət gələcəkdə bitəcək)

I have been walking (present perfect progressive, daimi hərəkət bitmişdir)

I had been walking (past perfect progressive, keçmişdə daimi hərəkət keçmişdə bitmişdir)

I will have been walking (future perfect progressive, daimi hərəkət gələcəkdə bitəcək) [20].

Feilin qrammatik kateqoriyasının əsas məzmunu subyektin nitqində obyektiv zamanın spesifik dil əksidir [2; 9]. Zaman linqvistik kateqoriyadır və iki müxtəlif formaya malikdir. İki cümləyə nəzər salaq: a) I watched TV last night;

b) I wish you would leave. Keçmiş zaman birinci cümlədə keçmiş vaxtı, eləcə də ikinci cümlədə gələcək vaxtı bildirir. İndiki zaman birinci cümlədə vaxtsız, zamansız vərdişi, ikinci cümlədə indiki zamanda meydana gəlməyən gələcək hərəkəti ifadə edir. Beləliklə, qrammatik kateqoriyalar həm formal, həm də qeyri-formal üsullarla ifadə oluna bilər. Bu meyarlara uyğun olaraq ingilis dili iki zaman fərfinə malikdir: keçmiş və indiki. İngilis dilində zaman kateqoriyası dəqiqliklə feil formalarında öz əksini tapır. Bu kateqoriya hərəkətin nitq anına və ya keçmiş və ya gələcəkdə konkret anına münasibətini ifadə edir. Zaman kateqoriyası bu baxımdan tərz kateqoriyası ilə sıx əlaqəlidir.

B.Komrinin zaman nəzəriyyəsinə görə, mütləq zamanlar indiki zamanı deyktik mərkəzi kimi qəbul edir. Üç mütləq zaman indiki, keçmiş və gələcək zamandır. Nisbi zamanlar isə söyləm anına uyğun gəlməyən əlavə kontrol nöqtə ilə müəyyənləşdirilir [3, 122]. Mütləq-nisbi zamanlarda “kontrol nöqtəsi indiki zamana nisbətə müəyyənləşir və situasiya zamanda kontrol nöqtəsinə münasibətdə yerləşir” [3, 125)].

Komri Reynbaxın primitivlərini qəbul edir: S (nitq anı), E “hadisənin zamanı” və R (kontrol nöqtəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi olaraq bu primitivləri zaman və tərz fərqlərini təyin etmək üçün işlədilir. Lakin Reynbaxdan fərqli olaraq, o, münasibətlərin üç qaydasından istifadə edir: “stimul”, “əvvəl” və “sonra” [3, 122]. Mütləq zamanlar S və E arasında münasibəti ifadə edir. Kontrol nöqtəsi mütləq-nisbi zamanların ifadəsində rol oynayır. Zamanlar temporal münasibətlərin iki növünü göstərir: R və S arasında və R və E arasında. E və S-nin nisbi mövqeyinin qeyd olunması vacibdir [3, 125]. İngilis dilində sadə keçmiş və indiki bitmiş zaman arasında fərq verilmir, zamanda yerləşmə şərtlərinə görə bitmiş zaman keçmişdən fərqli deyildir [3, 78].

Aşağıdakı sxem zamanın konseptuallaşmasını əks etdirir; bu, insanın təbii dilində zamanın markalanması üçün qənaətbəxş sayılır:

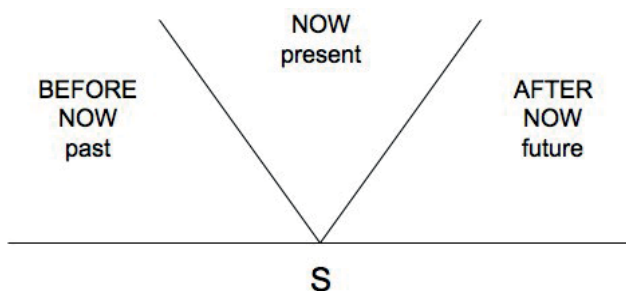

Diagram zamanı düz xətt kimi göstərir, keçmiş sol, gələcək isə sağda verilir.

İndiki an bu xəttə nöqtə kimi göstərilir və S-lə verilir. Bəzi şeylər bilərəkdən təyin edilməmiş qalır. Dairəni formalaşdırmaq üçün zaman xəttinin ya sol, ya da sağla məhdudlaşması məsələsi də bunlardan biridir. Qeyd olunmalıdır ki, bu, vacib fəlsəfi sualdır, lakin bunun zamanın qrammatikasına aiddir-

yəti yoxdur. Beləliklə, keçmiş situasiya zamanda indiki zamanı saymadan əvvəl, gələcək situasiya isə zaman anında indiki zamanın ardınca baş verir, mövcud olan situasiya davam etməsindən və təkrar olunmasında asılı olmayaraq, zamanda indiki zamanı özünə daxil edərək baş verir, bu zaman onun daha kiçik və ya böyük zaman kəsiyini əhatə etməsi əhəmiyyət daşıyır. Bu, zaman konsepsiyasını zaman xətti situasiyası ilə bağlayır və zaman linqvistik kateqoriyası üçün vacib məna daşıyır [3, 6].

Maraqlıdır ki, zamanda müəyyən məqam və ya zamanın müəyyən kəsiyi bəzi xalqların dilində dəqiq göstərilir, yəni bunun üçün artıq mövcud olan qrammatik nümunələr mövcuddur, bu qrammatik nümunələr uyğun leksik ünsürlərlə birləşərək dəqiqlik əmələ gətirir, məsələn, 11.50 bazar günü. Lakin bəzi mədəniyyətlərdə isə bu zaman kəsiklərinə əhəmiyyət verilmədiyindən bu dəqiqlik yoxdur. Məsələn, Avstraliya dilində “bu gün” və “indi” sözlərini leksik olaraq ayırmaq mümkün deyil [3, 7-8; 4, 498-499]. T.Veber feili zamanla obyektiv zamanı fərqləndirir və feili zamanın hərəkətin perspektivlərinə, ona münasibətlə, uyğun nöqtəsi ilə əks olunduğunu qeyd edir [14, 25-26].

Zamanda yerləşmənin ifadəsi dilin qrammatik sisteminə birləşdirilir. Yerləşmənin zamanda leksikləşmiş ifadəsi onun dilin leksikasına inteqrasiyasını göstərir, bununla belə, dilin qrammatik strukturu üçün heç bir nəticəyə malik deyil. Zamanda qrammatikləşmə yerləşməsindən fərqli olaraq, leksikləşmə iki parametrlə korrelyasiya edilir: məcburi ifadə və morfoloji sərbəhd. İngilis dilində “I bought a car last year” cümləsini misal götürək. Qeyd olunmalıdır ki, “zaman seçimi cümləni anomal edir, bununla belə, situasiya keçmişdə baş veribsə, birmənalı olaraq keçən ildə ifadə olunur” [10, 266]. G.Buji qeyd edir ki, zaman bütöv cümlə üzərində hərəkət sferinə malikdir [1, 30].

Niderland dilində feillər güclü, zəif və qeyri-müntəzəm olan növlərə bölünürdü. Güclü feillərə bu feilləri misal göstərmək olar: grijpen “tutmaq” - greep - gegrepen; kiezen “seçmək” - koos - gekozen; vinden “tapmaq” - vond - gevonden; lezen “oxumaq” - las - gelezen; spreken “danışmaq” - sprak - gesproken; dragen “aparmaq” - droeg - gedragen; hangen “asmaq” - hing - gehangen. Zəif feillərə isə bu feilləri misal gətirmək olar: maken “etmək” - maakte - gemaakt; wonen “yaşamaq” - woonde - gewoond; zetten ‘сажать’ - zette - gezet; schudden “sil-kəlmək” - schudde - geschud. Qeyri-müntəzəm zəif feilləri isə bunlardır: brengen “gətirmək” - bracht - gebracht; denken “fikirləşmək” - dacht - gedacht; kopen “almaq” - kocht - gekocht; zoeken “axtarmaq” - zocht - gezocht.

İndiki zamanda güclü və zəif feillər, demək olar ki, eyni cür təsniflənirdi. İndiki zaman təsniflənməsini noemen “adlandırmaq” feilində göstərmək olar: İndiki zaman: tək: I ş. noem, II ş. Noemt, III ş. noemt, cəm: I və III ş. noemen, II ş. noemt. Keçmiş zamanda təkdə bütün şəxslər üçün noemde, cəmdə bütün şəxslər üçün noemden. Gələcək zaman I zullen və infinitiv I-lə düzəlirdi, məsələn: ik zal noemen. Gələcək II isə zullen + infinitiv II-lə düzəlir, məsələn: ik zal genoemd hebben. Qeyd olunmalıdır ki, feil zamanlarında sırf niderland xüsusiyyəti mövcuddur ki, bu da xüsusilə vacib hadisələri və nəqli daha da

canlandırmaq üçün tarixi perfektdən istifadə olunurdu [16]. Niderland dilində feilin zaman kateqoriyası cəmdə feilin şəxs sonluqları ilə nizama salınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hind-Avropa dilində keçmiş zamanda feil kökünə vurğusuz heca əlavə olunur. Reduplikasiya german dilləri ilə məhdudlaşmır, bu, hind-Avropa hadisəsi kimi göstərilir (lat. *meminī* “mən xatırlayıram”) və hərəkətin bitkinliyi mənası ilə, yəni perfektlə əlaqəlidir (lat. *pellō - pepulī* “itələyirəm – itələdim”). Qot dilindən başqa, digər german dillərində reduplikasiya tək-tük formalarla göstərilir: *hatan – hēht*. Beləliklə, bu hadisə german dillərinin qədim mərhələsində qeyri-məhsuldar olmuşdur [19].

German dillərində bəzi feillər mövcuddur ki, onların keçmiş zaman formaları dəyişir, lakin indiki mənaya malikdir. Onlarda leksik məna hind-Avropa tərz sistemindən German zaman sisteminə keçid dövründə tərz mənası ilə müqayisədə daha çox dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn: *wait I know* hind-Avropa preterit formasının *weyd* kökündə yaranmışdı [15]. İngilis dilində olduğu kimi, dat dilində indiki zamanda bütün feillər qaydalı olmuş və güclü feillər yalnız keçmiş zamanda aşkar görünür [5, 170].

German feil sistemi protohind-Avropa feil sistemindən iki yeniliyi ilə fərqlənirdi: 1. İki zamana qədər sadələşmə: indiki (gələcək mənasını ötürə bilən) və keçmiş (bəzən “preterit” adlanan, “I did, I have done, I had done, I was doing, I have been doing, I had been doing” kimi bütün mənaları özündə əks etdirən). 2. Dental suffiksi işlətməklə preterit və feili sifət (keçmiş) göstərməklə yeni yolun inkişafı.

German feillər iki yerə bölünmüşdür: güclü və zəif. Hər ikisinin ünsürləri preterit-indiki feillərdə mövcud idi. Müxtəlif fərqlərə baxmayaraq, bir çox feil bu kateqoriyanın yalnız birinə daxil ola bilər. Yalnız hind-Avropa hissələrindən təşkil olunmuş iki feil tam olaraq qeyri-müntəzəmdir [17].

German dillərində bir çox feillərdə dental suffiks işlənir və bu feillər zəif feillər adlanır. Güclü feillərinin sayı german dillərində dəyişir və bitmiş feili sifət suffiks qəbul etmir. Bunu aşağıdakı misalda görmək olar: *thank- thank-ed thank-ed* (ingilis); *dank-en dank-te ge-dank-t* (alman); *takk-etakk-ede takk-et* (Danish); *takk-atakk-aði takk-að* (farer); [2] *blijv-en bleefge-blev-en* “qalmaq” (dat); *bleiw-en bloufbliw-en* (Lüksemburq); *blív-ableivbliv-in* (farer); *blí-blevbliv-it* (isveç) [6]. Hadisələrin xronoloji ardıcılığı haqqında görüşlərin ifadəsi ilə bağlı taksisin funksional-semantik kateqoriyası önə çəkilir.

Zaman kateqoriyasının müxtəlif dillərdə fərqli ifadə vasitələri vardır. Zaman formalarının kəmiyyəti qohum olmayan dil ailələrinin, eləcə də eyni dil ailəsinin tərkibində dəyişir. Daha qədim dillərdə, bir qayda olaraq, iki tip zaman formaları – indiki və keçmiş zaman formaları bir-birinə qarşı qoyulur [18], dillərin daha sonrakı inkişaf dövründə isə zaman formalarının kəmiyyəti artmışdır. İndiki zamandan indi baş verən hərəkət və situasiyanı göstərmək üçün istifadə olunur, məsələn, holland dilində “*ik zing*” - “mən mahnı oxuyuram”, keçmiş zamanda isə zamanın daha erkən anlarından baş verən hərəkəti göstərmək üçün istifadə edilir, “*ik zong*” - “mən mahnı oxudum” [12, 20].

İngilis dilində indiki bitmiş zamanın semantik nüvəsi keçmişdə müəyyən zamanda baş verən situasiyaya keçid edir və iki bitmiş zamanı özündə əks etdirir, a) təcrübi bitmiş, 2) rezultativ bitmiş). Bunu aşağıdakı cümlələrdə görmək olar: a) “Mary has visited Paris” “Məri Parisə getmişdir” (onun Parisə getməsi relevant now) [təcrübi perfekt]; b) “Mary has moved to Paris” “Məri Parisə köçmüşdür” (o, hal-hazırda Parisdə yaşayır) [nəticəli perfekt] [9; 11].

Zaman kateqoriyasının dilin daha erkən mərhələlərində mövcudluğu indiki – bitmiş qarşıdurmasında təzrlə bağlı mahiyyətin ilkinliyinə şahidlik edir. Bir çox təcrid edilmiş dillərdə ümumilikdə zaman kateqoriyası mövcud deyil, zaman mənaları aspektual konstruksiyalar vasitəsilə hərəkətin bitkinliyi/qeyri-bitkinliyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Booij G. Against split morphology. In: Booij, Geert & Jaap van Marle (eds) *Yearbook of Morphology 1993*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. pp.27-49.
2. Bache C. the study of aspect, tense action. Berlin/N.Y, Peter Lang.1997, 348 p.
3. Comrie B. Tense. Cambridge: CUP., 1985, 7-8
4. Dixon R.M.W. A Grammar of Yidiny. Cambridge Studies in Linguistics 19. Cambridge: CUP.Dixon, 1977, pp.498-499
5. Donaldson B. Dutch A Comprehensive Grammar. 2nd edition. Routledge. Taylor and Fransis grup, London and New York. 2008, 428 p.
6. Knooihuizen R., Odile A.O., Strik Gerbrich de Jong. Frisian strong and weak verbs in the face of Dutch influence: a synchronic and experimental approach. *Journal of Comparative Germanic Linguistics*, March 2018, <https://www.rug.nl/research/portal/files/56765174/10.10072Fs1082801890948.pdf>
8. Lass R. Old English. A Historical Linguistic Companion / R. Lass. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994, 300 p.
9. Leech G.N. Meaning and the English Verb. London/N.Y., Longman, 1974, 131 p.
10. Östen D., Velupillai V. Tense and aspect. *The World Atlas of Language Structures (WALS)*. Oxford: Oxford University Press., 2005, pp.266-272.
10. Portner P. The (temporal) semantics and (modal) pragmatics of the perfect. *Linguistics and Philosophy*, 2003, 26, pp.459-510.
11. Ritz M.-E. Perfect tense and aspect. *The Oxford handbook of tense and aspect*. Oxford: Oxford University Press, 2012, pp.881-907.
12. Roos N.The weak past tense in Dutch and Low German. Publisher Ipskamp Drukkers, 2009, PhD diss., p.20, 239 p.
13. Thornbury S. An A-Z of ELT: A Dictionary of Terms and Concepts Used in English Language Teaching. Oxford, UK.: Macmillan Education, 2006, 256 p.
14. Weber T. Das Tempussystem des Deutschen und des Fransosischen, 1954, p. 25-26
15. <http://www.flandershealth.us/germanic-languages/the-verb.html>
16. Основы грамматики нидерландского (голландского) языка // <http://www.languages-study.com/nederlands-grammar.html>
17. German sentence structure // <https://www.lonweb.org/links/german/lang/021.htm>
18. Grammaticalization in Germanic languages // <http://members.unine.ch/martin.hilpert/GIGL.pdf>
19. https://studopedia.ru/10_136998_glagol-v-obshcheindoeuropeyskom-i-obshchegermanskom.html; <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/gotol>
20. Understanding Verb Tenses // <https://www.thoughtco.com/tense-grammar-1692532>

ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В ГЕРМАНИСТИКЕ

Р.Г.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Как широкое, разнообразное понятие, понятия менталитета, физического события, языкового события, субъективного психологического события время привлекает внимание. Объективное время неизмеримое начало и конец независимо от человеческого сознания. Попытка человека понять объективное время воспринимается как его настоящее, прошлое и будущее. В статье рассматривается категория времени в германистики и анализируются взгляды авторов на нее.

Ключевые слова: поток времени, характеристика, грамматика, глагольные структуры, объективное время

THE STUDY OF TENSE CATEGORY IN GERMANIC LINGUISTICS

R.H.HUSEYNOVA

SUMMARY

As a broad, diverse concept, the concept of mentality, physical event, linguistic event, subjective psychological event, the time draws attention. The objective time is an immeasurable start and end regardless of human consciousness. Man's attempt to understand objective time is perceived as his present, past and future. The article analyzes the tense category in Germanic linguistics and reviews the authors' views on it.

Keywords: time stream, feature, grammar, verb structures, objective time